

Karolina Tybuchowska-Hartlińska
(Uniwersytet Warmińsko-Mazurski)

PARTYCYPACJA POLITYCZNA W POLSCE

Abstract:

Basing on research carried out on a representative group of Poles, as part of a national research project called „Political preferences. Attitudes-Identities-Behaviours”, it can be concluded that respondents the most often point expressing their beliefs through petitions (23%), local initiatives (21%) and demonstrations (12%).

Research shows that men more frequently than women express their opinions through petitions (54,2%-45,8%), local initiatives (54,3%-45,7%) and demonstrations (61,6%-38,4%). Inhabitants of villages and towns over 200 thousand people were nearly two times more active than citizens of medium-sized villages. Having at least a secondary school education definitely increases people's activity (approx. 40%), more than having a vocational education (approx. 13%). Expressing views is also dependent on age because younger people do it more frequently than elder ones. The most indicated were individuals in the age group 25-34 (62%), more rarely although in comparable proportions people aged 18-24 and 35-44 while in the next age groups that activity drops significantly. People aged 18-24 and 45-54 the most willingly take part in demonstrations. People aged 25-34 sign petitions and engage in local initiatives. Among citizens in the age of 55 and more there is not evident diversity in the forms of participation.

The differences in the behaviour of people with various views are also highlighted. Those who declare themselves as left wing prefer petitions (39%) against local initiatives (35%) and demonstrations (26%). Centrist voters the most often choose petitions (49%) against local initiatives (34%) and demonstrations (17%). And people who declare themselves as right wing mainly indicate local initiatives (43%) against petitions (36%) and demonstrations (21%). But those citizens, who could not determine themselves, the most often decide to petitions (49%) against local initiatives (32%) and demonstrations (19%). Taking under consideration declared political views there are no significant differences when it comes to membership in political parties, trade unions, non-government organizations

and local associations. Greater disproportions are highlighted when comparing belonging to different types of organizations. Regardless of the opinions the most popular are local associations, followed by non-government organizations, trade unions, and the least political parties.

In conclusion, it can be said that the political participation in Poland clearly indicates who is more frequent and who is more seldom willing to be active in this area. It seems to be an important clue for those wishing to take effective activities to increase the involvement of citizens.

Key words:

political participation, Poland, local initiatives, demonstrations, petitions

Wprowadzenie

Aktywność obywateli w życiu publicznym jest istotą demokracji. Ich zaangażowanie może przybierać różne oblicza. Najpowszechniejszą miarą jest udział w głosowaniu. Jednak nie mniej ważnym poznawczo obliczem jest włączanie się w działalność instytucjonalną poprzez członkostwo w partii politycznej, związkach zawodowych, organizacji pozarządowej czy stowarzyszeniu lokalnym. Warto również zwrócić uwagę na partycypację wyrażoną poprzez podpisywanie petycji, udział w demonstracjach oraz inicjatywach lokalnych.

Głównym celem opracowania jest ukazanie powyższych form partycypacji politycznej w kontekście płci, wieku, wykształcenia, miejsca zamieszkania, jak i deklarowanych decyzji wyborczych oraz poglądów. Poczynione rozważania pozwolą na wyciągnięcie wniosków dotyczących popularności poszczególnych typów partycypacji politycznej względem wskazanych zmiennych. Poczynione obserwacje mogą zostać wykorzystane jako wprowadzenie do dalszych badań nad przypadkiem Polski lub jako materiał porównawczy w stosunku do innych państw. Wnioski mogą być także przydatne decydentom politycznym, jako wskazówka do ukierunkowanej mobilizacji obywateli w celu zwiększenia ich poziomu partycypacji politycznej.

Partycypacja polityczna jako problem badawczy

Partycypacja polityczna obywateli może przybierać różne oblicza. W niniejszym opracowaniu uwaga skupi się na dwóch typach partycypacji. Po pierwsze, poprzez wyrażanie własnej opinii w postaci podpisywania petycji, udziału w demonstracjach oraz inicjatywach lokalnych. Po drugie, poprzez członkostwo w organizacjach, takich jak partia polityczna, związki zawodowe, organizacja pozarządowa, stowarzyszenie lokalne.

Różne oblicza partycypacji politycznej w Polsce, zarówno w kontekście teoretycznym, jak i empirycznym, zostały już w **pewnym stopniu zasygnalizowane** we wcześniejszych publikacjach [Tybuchowska-Hartlińska 2012, 2014]. Współczesne podejścia badawcze i metodologiczne, jak i badania poszczególnych przypadków są również coraz szerzej dyskutowane na łamach literatury anglojęzycznej [Verba, Nie 1972; Barnes et al. 1979; Duch 1998; Dalton 1998, 2006, 2008; Inglehart, Catterberg 2002; Barnes 2006; Bernhagen, Marsh 2007; Ekman, Amnå 2012; Lamprianou 2013; van Deth 2014].

Przedstawiane w powyższych publikacjach typologie i konkluzje z przeprowadzanych badań nad partycypacją polityczną, co nie zaskakuje, ukazują brak jednomyślności w definiowaniu i postrzeganiu tego zjawiska. Ponadto, w literaturze przedmiotu stosuje się różnorodne określenia, gdzie do najpopularniejszych zalicza się, oprócz partycypacji politycznej, partycypację obywatelską, zaangażowanie polityczne, aktywność polityczną. Liczebność typologii i klasyfikacji nie pozwala na pełną polemikę na łamach niniejszego opracowania. Warto jednak przywołać dwie próby uporządkowania głównych koncepcji dotyczących tego tematu.

Zarówno van Deth [2014], jak i Ekman i Amnå [2012] starają się wskazać na główne aspekty klasyfikacji omawianego problemu. Przy czym, co wydaje się najbardziej wartościowe, oprócz wskazania na różne typy partycypacji politycznej, dokonują również ich zobrazowania przy pomocy przykładów.

Tabela 1. Koncepcje partycypacji politycznej

Koncepcje		Typy i powszechnie używane terminy partycypacji politycznej	Przykłady zachowań
Definicje minimalistyczne	-	Konwencjonalna Instytucjonalna Działania zorientowane na elity Formalna partycypacja	Głosowanie Konsultacje budżetowe Członkostwo w partiach politycznych Kontakty z politykami
Definicje ukierunkowane	Cel: rząd/ państwo	Niekonwencjonalna Nieinstytucjonalna Protest	Podpisywanie petycji Demonstracje Blokowanie ulic
	Zadanie: problemy/ społeczeństwo	Zaangażowanie obywatelskie Partycypacja społeczna	Wolontariat Publiczne akcje społeczne
Definicje motywacyjne	-	Dosadna partycypacja polityczna Zindywidualizowane akcje wspólnotowe	Konsumeryzm polityczny Bojkoty

Źródło: van Deth, 2014: 361.

Klasyfikacje zawarte w Tabeli 1 i 2 ukazują odmienne podejścia do postrzegania tego problemu. Wartościowe jest wskazanie na terminologię partycypacji politycznej odnoszącej się do kwestii: instytucjonalna – nieinstytucjonalna; konwencjonalna – niekonwencjonalna; partycypacja obywatelska – partycypacja polityczna; formy indywidualne – zbiorowe; legalne – nielegalne. Różnorodność przesłanek pozwala zatem na liczne i wciąż dynamiczne próby uchwycenia teoretycznych ram partycypacji politycznej.

Tabela 2. Koncepcja partycypacji obywatelskiej i politycznej

	Partycypacja obywatelska		Partycypacja polityczna		
	Społeczne zaangażowanie (troska)	Zaangażowanie obywatelskie (działalność)	Formalna partycypacja polityczna	Aktywizm (pozaparlamentarna partycypacja polityczna)	
				Legalne/pozaparlamentarne protesty lub działania	Nielegalne protesty lub działania
Formy indywidualne	Zainteresowanie sprawami społecznymi i politycznymi Postrzeganie polityki jako ważnej sfery życia	Dobroczynność Dyskutowanie bieżących problemów politycznych Śledzenie programów informacyjnych w radio i TV dotyczących polityki	Udział w wyborach powszechnych i referendach Ubieganie się lub pełnienie urzędów publicznych Finansowe wspieranie partii politycznych i organizacji	Bojkoty Pisanie petycji Rozdawanie ulotek politycznych	Nieposłuszeństwo obywatelskie Politycznie motywowane ataki na własność prywatną
Formy zbiorowe	Przynależność do grup zorientowanych na nacisk społeczny Identyfikowanie się z ideologią lub partią polityczną	Wolontariat i praca społeczna Praca dobroczynna na rzecz społeczności lokalnej Aktywność w organizacjach lokalnych	Bycie członkiem partii politycznej, organizacji bądź związku zawodowego Aktywność w tego typu instytucjach	Zaangażowanie w nowe ruchy społeczne Udział w demonstracjach, strajkach, i innych przedsięwzięciach związanych z tematyką polityczną	Udział w akacjach związanych z nieposłuszeństwem obywatelskim Sabotowanie ruchu drogowego lub kolejowego Konfrontacje z oponentami z użyciem przemocy

Źródło: Ekman, Amnå, 2012: 292.

Oprócz uzasadnienia teoretycznego, obrany przez autorkę punkt widzenia na wybrane przejawy partycypacji politycznej jest zbieżny z badaniami empirycznymi przeprowadzonymi na przykładzie innych państw. Spośród wielu z nich, w kontekście idei niniejszego opracowania warto przywołać następujące konkluzje. Przykładowo, Stockemer [2014] w swoich badaniach wskazał na wpływ takich czynników, jak wykształcenie, głosowanie w wyborach, uczestniczenie w organizacjach związanych ze społeczeństwem obywatelskim oraz brakiem zadowolenia z rządów na udział obywateli w bojkotach, demonstracjach oraz podpisywaniu petycji. Natomiast wspólne badania Melo i Stockemera [2014] dążyły do ukazania relacji między wiekiem a trzema typami partycypacji politycznej, biorąc pod uwagę głosowanie, demonstracje i podpisywanie petycji. Wskazują oni, że młodsi głosują rzadziej niż starsi, zaś częściej biorą udział w działaniach bezpośrednich, takich jak demonstracje czy podpisywanie petycji. Niższą aktywność polityczną osób starszych potwierdzają także inne badania [Jennings, Markus 1988].

Stockemer i Carbonetti [2010], badając zależność między niekonwencjonalną partycypacją polityczną a konsolidacją demokracji, nie znaleźli związków między nimi. Jednakże, Bernhagen i Marsh [2007] wskazują na różnice odnośnie mniejszej aktywności politycznej obywateli w krajach postkomunistycznych w stosunku do ustabilizowanych demokracji. Interesujące wyniki badań pokazują, że w wielu przypadkach przesłanki sprzyjające partycypacji politycznej są różne dla obu grup państw. Wobec niniejszej analizy ważne jest, że przekonania lewicowe mają istotne znaczenie w podejmowaniu protestów w państwach zachodnich. Natomiast prawicowe, wyraźnie zmniejszają taką zależność na zachodzie, zaś zwiększają na wschodzie.

Kern, Marien i Hooghe [2015] wskazali, iż kryzys ekonomiczny powodujący wzrost bezrobocia sprzyja zwiększeniu poziomu niezinstytucjonalizowanej partycypacji politycznej. Ponadto, ich badania potwierdziły, że znaczenie odgrywa wiek (młodsi częściej), wykształcenie (wyższe częściej) oraz płeć (mężczyźni – częściej instytucjonalne; zaś kobiety – nieinstytucjonalne formy partycypacji).

Zatem jednym ze stale przewijających się zagadnień jest wiek, płeć i wykształcenie. Zmiana struktury wiekowej społeczeństwa w Polsce i zwiększanie się dysproporcji między osobami młodymi i starszymi będzie miało swoje konsekwencje w wymiarze zachowań politycznych. Tym samym kwestia wieku staje się kluczowym elementem badań nad obecnym oraz przyszłym kształtem polityki. Wydaje się zatem, że wymaga ona bliższego opisu.

W badaniach nad omawianym zjawiskiem istotne jest zwrócenie uwagi na pojęcie APC (*age – period – cohort*). Triada wieku (wiek od urodzenia), okresu (lata) i kohort (rok urodzenia) stanowi kluczowy punkt w próbach

głębszego zrozumienia zależności między wiekiem a innymi kwestiami, np. partycypacją wyborczą, przekonaniami politycznymi, frekwencją w wyborach, podzielanymi poglądami. Efekt kohorty występuje wówczas, gdy jedna z nich odnosi się do unikalnego zestawu doświadczeń socjalizacyjnych, odróżniając ją od innych kohort [Yang, Land 2013]. Zatem, skupiając się na modelu APC, wyniki różnią się w zależności od dojrzałości jednostek (efekt starzenia się lub cyklu życiowego), wszystkich osób (efekt danego okresu), wieku jednostek (efekt kohorty) [Yang, Land 2006, 2008; Winship, Harding 2008; Dinas, Stoker 2014]. Stosowanie APC w badaniach nad podejmowaniem decyzji politycznych nie jest nowym zjawiskiem w naukach politycznych. Liczne badania wskazują na różnice w zachowaniach wyborczych osób w zależności od wieku.

Według Goerresa [2009] istnieją co najmniej cztery różnice w partycypacji politycznej między grupami wiekowymi, dla których osoby starsze zachowują się w polityce inaczej niż młodsze. Są nimi – po pierwsze – efekt generacji politycznej (*political generation effect*). W związku z tym, iż osoby starsze należą do innego pokolenia politycznego, w wyniku tego ukształtowane zostały inne preferencje polityczne, które mają wpływ na dokonywanie wyborów politycznych. Po drugie, obserwujemy efekt społeczno-ekonomiczny (*socioeconomic cohort effect*). Doświadczenia społeczno-ekonomiczne, np. edukacja, mają bezpośredni wpływ na udział w życiu politycznym, ponieważ wpływają na preferencje uczestnictwa i predyspozycje do udziału. Po trzecie, mamy do czynienia z efektem cyklu życia (*life-cycle effect*). Starsi ludzie są na innym etapie cyklu życia – społecznie i fizycznie, co przekłada się bezpośrednio na podejmowane decyzje polityczne. Po czwarte wreszcie, można wyróżnić efekt indywidualnego starzenia (*individual ageing effect*). Osoby starsze mają więcej doświadczeń w uczestnictwie oraz są bardziej skłonne do przestrzegania norm społecznych, określających zachowania w danej sytuacji.

Rozpatrując kwestię partycypacji osób w różnych kategoriach wiekowych, warto zwrócić uwagę, w jakim zakresie determinanty wyboru partii różnią się z pokolenia na pokolenie. Stąd jednym z istotnych aspektów związanych z wiekiem oraz zachowaniami wyborczymi jest następowanie kolejnych generacji wyborców [Miller 1992; Lyons, Alexander 2000; Hooghe 2004]. Odnosnie ideologii wśród osób starszych akcentuje się przede wszystkim wzrost wartości i preferencji związanych z konserwatyzmem [Tilley, Evans 2014]. Natomiast wraz z postępującą zmianą generacyjną osób głosujących dostrzega się w pewnym stopniu przewartościowanie w stronę społecznego liberalizmu młodszych kohort [Danigelis, Cutler 1991; Tilley 2002, 2005]. Należy jednak zauważyć, iż badając osoby starsze mamy do czynienia z większą

stabilnością poglądów aniżeli u osób młodych. Zatem podejmując badania dotyczące postaw i zachowań wyborczych należy uwzględnić zmienność cyklu życia oraz skutki starzenia się [Neundorff, Niemi 2013].

Jednym z kierunków obserwacji badawczych w kontekście wieku jest frekwencja wyborcza [Bhatii, Hansen 2012a; Bhatii, Hansen 2012b; Bhatti, Hansen, Wass 2012; Konzelmann, Wagner, Rattinger 2012]. Trendy te wskazują jednakowoż, iż młodzi wyborcy głosują rzadziej niż osoby starsze [OECD 2011]. W przypadku starzenia się społeczeństw może to mieć niebagatelne znaczenie. Zaś wśród pojawiających się wyjaśnień, dzieje się tak z powodu niewielkiego zainteresowania polityką, mniejszej wiedzy na temat polityki oraz braku poczucia obowiązku udziału w głosowaniu [Franklin at al. 1992; Topf 1995; Blais at al. 2004; Wass 2007]. Choć daje się zauważyć i opisać zmiany zachodzące w przepisach wyborczych, uwzględniające obniżenie wieku wyborczego, mające na celu mobilizację i socjalizację polityczną młodszych pokoleń, umożliwiając np. głosowanie od 16. roku życia jak w Austrii [Wattenberg 2008; Wagner, Johann, Kritzinger 2012; Zeglovits, Aichholzer 2014].

Tym samym na podstawie przywołanej literatury przedmiotu można wskazać, że partycypacja polityczna jest badana przede wszystkim w kontekście głosowania, co jest popularnym i stałym elementem brany pod uwagę. Jednakże można także odnaleźć przykłady badań odnoszących się do innych przejawów aktywności związanych z podpisywaniem petycji czy udziałem w demonstracjach. Stale przewijającym się wątkiem jest charakterystyka indywidualna osób i próby znalezienia zależności między płcią, wiekiem czy wykształceniem w kontekście partycypacji politycznej.

Problematyka badań

Biorąc pod uwagę dotychczasowe rozważania nad partycypacją polityczną poniższa analiza wpisuje się w problematykę badań. Przy czym, ze względu na przyjęte zmienne, jak i niebadany dotychczas w tym względzie przypadek Polski, proponuje inny zestaw kryteriów branych pod uwagę.

Po pierwsze, pytania dotyczyły deklaracji dotyczących partycypacji politycznej poprzez: podpisywanie petycji, udział w demonstracjach oraz inicjatywach lokalnych, członkostwo w partii politycznej, związkach zawodowych, organizacjach pozarządowych, stowarzyszeniach lokalnych.

Analizując powyższe przejawy partycypacji politycznej wzięto pod uwagę czynniki indywidualne, takie jak płeć, wiek, wykształcenie oraz miejsce zamieszkania. Ponadto, uwzględniono zróżnicowanie w kontekście decyzji wyborczych, takich jak przynależność do poszczególnych elektoratów oraz samookreślenia ideologicznego na osi lewica-centrum-prawica.

Zatem zwrócono uwagę, które przejawy partycypacji politycznej są: najbardziej popularne; preferowane przez osoby o danej charakterystyce; preferowane przez poszczególne elektoraty partii politycznych; preferowane przez osoby deklarujące się względem osi lewica-centrum-prawica; preferowane przez poszczególne grupy wiekowe.

Postawiono szereg hipotez badawczych, których sprawdzenie pozwoli na postawienie tez o poziomie i specyfice partycypacji politycznej w Polsce. H1: Mężczyźni częściej niż kobiety angażują się w wymienione formy partycypacji politycznej; H2: Młodszy częściej niż starsi angażują się w wymienione formy partycypacji politycznej; H3: Osoby z wyższym wykształceniem częściej angażują się w wymienione formy partycypacji politycznej; H4: Osoby z większych miast częściej angażują się w wymienione formy partycypacji politycznej; H5: Osoby o różnych poglądach angażują się w inny sposób w wymienione formy partycypacji politycznej.

Dzięki weryfikacji postawionych hipotez możliwe stanie się naszkicowanie wstępnego obrazu osoby, która często angażuje się w wyróżnione formy aktywności politycznej.

Wyniki badań

Do najbardziej popularnych form należy wyrażanie opinii poprzez petycje (23%), inicjatywy lokalne (21%) oraz demonstracje (12%). Widać zatem, że pisanie petycji oraz inicjatywy lokalne są praktykowane przez około piątą część respondentów, zaś udział w demonstracjach brało dwa razy mniej osób.

Uwzględniając specyfikę poszczególnych form wyrażania opinii można wyciągnąć następujące wnioski. Mężczyźni częściej (54,2%) niż kobiety (45,8%) deklarują wyrażanie opinii poprzez petycje; respondenci częściej mieli wykształcenie wyższe (39,1%) niż średnie (35,3%) lub zawodowe (20,3%) czy podstawowe (4,8%); najczęściej zamieszkują wsie (32%) i miasta powyżej 200 tys. mieszkańców (23,4%).

W kontekście inicjatyw lokalnych, spośród osób deklarujących ten sposób wyrażania opinii większość stanowią mężczyźni (54,3%); osoby mające wykształcenie wyższe (48,2%) lub średnie (36,7%); osoby zamieszkujące wieś (36,2%).

Wyrażanie opinii poprzez demonstracje deklaruje 12% respondentów. Spośród nich częściej czynią to mężczyźni (61,6%) niż kobiety (38,4%); najwięcej jest osób z wykształceniem średnim (44,6%); zamieszkujących miasta powyżej 200 tys. mieszkańców (31,3%).

Tabela 3. Wyrażanie opinii a płeć

	Mężczyźni	Kobiety
Petycje	54,2%	45,8%
Inicjatywy lokalne	54,3%	45,7%
Demonstracje	61,6%	38,4%

Biorąc pod uwagę poszczególne zmienne, badania ukazują, iż mężczyźni częściej niż kobiety wyrażają opinię poprzez petycje i inicjatywy lokalne, a zwłaszcza biorą udział w demonstracjach. W przypadku dwóch pierwszych różnica wynosi ok. 9 punktów procentowych, zaś w przypadku demonstracji jest to ponad 20.

Tabela 4. Wyrażanie opinii a miejsce zamieszkania

	Wieś	Miasto do 20 tysięcy mieszkańców	Miasto 20-100 tysięcy mieszkańców	Miasto 100-200 tysięcy mieszkańców	Miasto powyżej 200 tysięcy mieszkańców
Petycje	32,2%	18,7%	14,0%	11,7%	23,4%
Inicjatywy lokalne	36,2%	14,6%	20,1%	9,5%	36,2%
Demonstracje	26,8%	10,7%	17,0%	14,3%	31,3%

Zwracając uwagę na miejsce zamieszkania, to partycypacja polityczna wyrażona poprzez wyróżnione formy ukazuje, iż najczęściej korzystają z nich mieszkańcy wsi oraz dużych miast. Natomiast osoby zamieszkujące miasta małe i średnie nie angażują się w stopniu porównywalnym do wsi oraz najliczniejszych miejscowości. Najmniej aktywni są mieszkańcy miast liczących sobie od 100 do 200 tys. mieszkańców.

Tabela 5. Wyrażanie opinii a wykształcenie

	Bez wykształcenia	Podstawowe/ gimnazjalne	Zawodowe	Średnie /policealne	Wyższe
Petycje	0,0%	2,3%	12,6%	37,9%	47,2%
Demonstracje	0,9%	0,9%	13,4%	44,6%	40,2%
Inicjatywy lokalne	0,0%	1,5%	13,6%	36,7%	48,2%

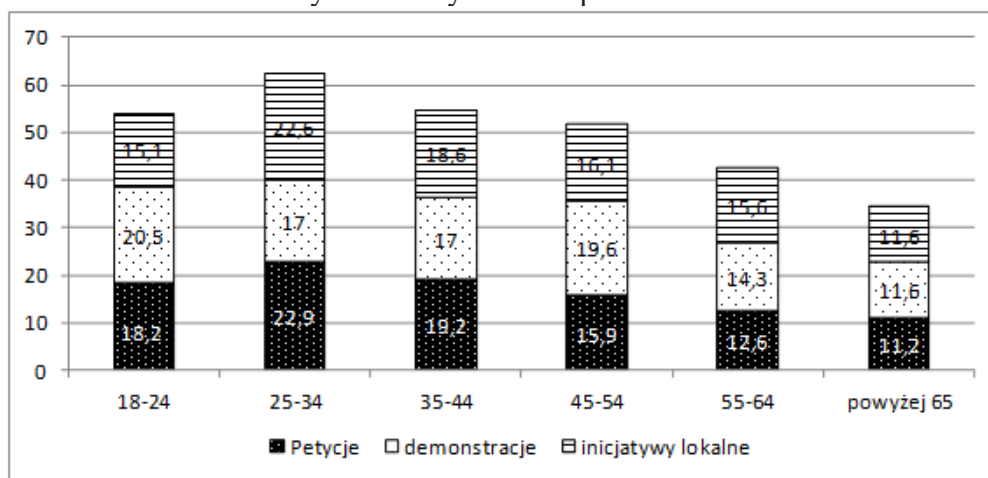
Dane pokazują wyraźnie, iż poziom partycypacji politycznej jest związany z wykształceniem. Im wyższe wykształcenie, tym częściej obywatele angażują się w pisanie petycji, demonstracje oraz inicjatywy lokalne. Wyraźną granicą jest posiadanie wykształcenia co najmniej średniego, gdyż duże

dysproporcje występują między wykształceniem zawodowym a średnim (ok. 30 punktów procentowych), co nie jest tak wyraźne w odniesieniu do różnic średnie – wyższe (ok. 10 punktów procentowych).

Wyrażanie opinii jest zależne od wieku, gdyż częściej czynią to osoby młode niż starsze. Najwięcej czyni to osób będących w przedziale wiekowym 25-34 lata, zaś w podobnych proporcjach 18-24, 35-44, natomiast w kolejnych grupach wiekowych aktywność wyraźnie spada.

Można także dostrzec zróżnicowanie dotyczące preferowanych aktywności w poszczególnych grupach wiekowych. Najmłodszy najchętniej biorą udział w demonstracjach. Osoby w wieku 25-34 podpisują petycje oraz angażują się w inicjatywy lokalne. W grupie 35-44 aktywność rozkłada się prawie równomiernie. Natomiast dla osób w wieku 45-54 najczęściej wybieraną formą partycypacji jest demonstracja. Osoby starsze, które deklarują wyraźnie niższy poziom zaangażowania, jeżeli już decydują się na podjęcie różnych form aktywności, to nie wykazują znacznego zróżnicowania w tym względzie.

Wykres 1. Wyrażanie opinii a wiek

Podsumowując tę część i biorąc pod uwagę powyższe zmienne, można wyciągnąć następujące wnioski. Partycypacja polityczna wyrażona poprzez podpisywanie petycji, udział w demonstracjach oraz inicjatywach lokalnych jest zależna od płci, wieku, wykształcenia oraz miejsca zamieszkania. Ma zatem swoją specyfikę i pozwala wskazać, że modelowo, częściej swoje opinie wyrażają mężczyźni; mieszkańcy wsi oraz miast powyżej 200 tys. mieszkańców; mający wykształcenie wyższe lub średnie; a także osoby młodsze częściej niż starsze.

Tym samym można przejść do zagadnień związanych z partycypacją polityczną w odniesieniu do zachowań wyborczych wyrażonych w głosowaniu na poszczególne ugrupowania polityczne w wyborach do Parlamentu Europejskiego oraz sejmików województw w 2014 roku.

Tabela 6. Rozkład ilościowy i procentowy odpowiedzi na pytanie:
„Czy wyrażał/a Pan/i kiedykolwiek swoją opinię poprzez: petycje, udział w demonstracjach, inicjatywy lokalne” w poszczególnych elektoratach w wyborach do Parlamentu Europejskiego w 2014 roku

		Petycje TAK	Demonstracje TAK	Inicjatywy lokalne TAK	N
Nowa Prawica Janusza Korwin-Mikke	ilość	19	18	26	63
	procent	30	29	41	100
Platforma Obywatelska	ilość	42	15	43	100
	procent	42	15	43	100
Polskie Stronnictwo Ludowe	ilość	8	2	8	18
	procent	44	12	44	100
Prawo i Sprawiedliwość	ilość	41	16	41	98
	procent	42	18	42	100
Sojusz Lewicy Demokratycznej – Unia Pracy	ilość	15	12	14	41
	procent	36	30	34	100
Inna	ilość	23	11	18	52
	procent	44	21	35	100
Nie głosowałem(am)	ilość	54	29	37	120
	procent	45	24	31	100
Nie pamiętam	ilość	12	9	12	33
	procent	36	28	36	100

Dane z tabeli 6 odnoszące się do elektoratów z wyborów do PE ukazują, że najczęściej wyrażanie opinii poprzez petycje deklarują elektoraty PSL (44%), PO i PiS (42%), rzadziej SLD-UP (36%) i JKM (30%). Udział w demonstracjach jest najpopularniejszy wśród zwolenników SLD-UP (30%) oraz JKM (29%), zdecydowanie rzadziej wśród wyborców pozostałych partii, w tym zwłaszcza PSL (12%). Na podobnym poziomie kształtuje się odsetek osób deklarujących udział w inicjatywach lokalnych. Głosujący na ugrupowania inne niż wskazane oraz niegłosujący nie różnią się znacznie od głosujących na wskazane pięć partii.

Natomiast dane z tabeli 7 dotyczące elektoratów z wyborów do sejmików wojewódzkich sugerują, że petycje preferują najczęściej wyborcy komitetów regionalnych (49%), rzadziej głosujący na inne partie (40%),

zwłaszcza JKM i SLD (32%). Udział w demonstracjach najczęściej wskazywany był przez wyborców innych partii (37%) oraz JKM (28%); najmniej wśród PSL (5%). Zdecydowanie wyróżnia się elektorat PSL (52%) w kontekście inicjatyw lokalnych. Niegłosujący nie różnią się znacznie od elektoratów wyróżnionych ugrupowań.

Zatem, elektoraty poszczególnych partii wykazują zróżnicowanie, jeżeli chodzi o preferowane formy partycypacji politycznej, zaś spójnością bez względu na rodzaj wyborów. Po pierwsze, podpisywanie petycji nie jest preferowane przez wyborców ugrupowań lewicowych oraz JKM. Zaś wyraźnie częściej wskazują oni udział w demonstracjach, gdzie najrzadziej czynił to elektorat PSL. Natomiast brak jest wyraźnych różnic odnośnie inicjatyw lokalnych.

Tabela 7. Rozkład ilościowy i procentowy odpowiedzi na pytanie:
„Czy wyrażał/a Pan/i kiedykolwiek swoją opinię poprzez: petycje, udział w demonstracjach, inicjatywy lokalne” w poszczególnych elektoratach w wyborach do sejmików województw w 2014 roku

		Petycje TAK	Demonstracje TAK	Inicjatywy lokalne TAK	N
Nowa Prawica Janusza Korwin-Mikke	ilość	15	13	19	47
	procent	32	28	40	100
Platforma Obywatelska	ilość	37	20	41	98
	procent	38	20	42	100
Polskie Stronnictwo Ludowe	ilość	16	2	19	37
	procent	43	5	52	100
Koalicja Prawo i Sprawiedliwość – Polska Razem Jarosława Gowina – Solidarna Polska Zbigniewa Ziobry	ilość	39	16	43	98
	procent	40	16	44	100
Koalicja Sojusz Lewicy Demokratycznej – Lewica Razem	ilość	12	9	17	38
	procent	32	23	45	100
Komitet lokalny/regionalny	ilość	25	8	18	51
	procent	49	16	35	100
Inna	ilość	17	16	10	43
	procent	40	37	23	100
Nie głosowałem(am)	ilość	45	24	28	97
	procent	46	25	29	100
Nie pamiętam	ilość	8	4	4	16
	procent	50	25	25	100

Kolejnym zagadnieniem jest deklarowane przez poszczególne elektoraty członkostwo w różnego typu organizacjach. Wśród obywateli, co widać na podstawie danych w tabeli 8, którzy wzięli udział w wyborach do PE, do partii politycznych najczęściej należą wyborcy JKM (33%), zdecydowanie rzadziej SLD (18%). Do związków zawodowych najczęściej deklarują przynależność wyborcy PSL (53%), choć może dziwić niski wynik SLD (18%). Żaden z wyborców JKM nie wskazał członkostwa w związkach zawodowych. Do organizacji pozarządowych, poza niskim odsetkiem wyborców PiS (19%), należy około 1/3 wyborców pozostałych ugrupowań. Wśród niegłosujących do partii należy 11%, choć zdecydowanie częściej wskazują na afiliacje do organizacji pozarządowych (28%) lub stowarzyszeń lokalnych (38%). Elektorat PiS (60%) w dużej mierze angażuje się w działalność stowarzyszeń lokalnych.

Tabela 8. Rozkład ilościowy i procentowy odpowiedzi na pytanie:
„Czy jest Pan/Pani członkiem partii politycznej, związków zawodowych, organizacji pozarządowych, stowarzyszeń lokalnych” w poszczególnych elektoratach w wyborach do Parlamentu Europejskiego w 2014 roku

		Partia polityczna TAK	Związek zawodowy TAK	Organizacja pozarządowa TAK	Stowarzyszenie lokalne TAK	N
Nowa Prawica Janusza Korwin-Mikke	ilość	9	0	8	10	27
	procent	33	0	30	37	100
Platforma Obywatelska	ilość	6	12	19	18	55
	procent	11	22	34	33	100
Polskie Stronnictwo Ludowe	ilość	2	10	1	6	19
	procent	10	53	5	32	100
Prawo i Sprawiedliwość	ilość	3	5	7	22	37
	procent	8	13	19	60	100
Sojusz Lewicy Demokratycznej – Unia Pracy	ilość	5	5	8	10	28
	procent	18	18	28	36	100
Inna	ilość	2	2	7	10	21
	procent	10	10	33	47	100
Nie głosowałem(am)	ilość	4	9	11	15	39
	procent	11	23	28	38	100
Nie pamiętam	ilość	2	7	5	6	20
	procent	10	35	25	30	100

Tabela 9. Rozkład ilościowy i procentowy odpowiedzi na pytanie:
**„Czy jest Pan/Pani członkiem partii politycznej, związków zawodowych,
 organizacji pozarządowych, stowarzyszeń lokalnych”** w poszczególnych
 elektoratach w wyborach do sejmików województw w 2014 roku

		Partie polityczne TAK	Związki zawodowe TAK	Organizacje pozarządowe TAK	Stowarzyszenie lokalne TAK	N
Nowa Prawica Janusza Korwin-Mikke	ilość	8	0	6	6	20
	procent	40	0	30	30	100
Platforma Obywatelska	ilość	7	9	19	17	52
	procent	13	17	37	33	100
Polskie Stronnictwo Ludowe	ilość	0	12	3	12	27
	procent	0	44	12	44	100
Koalicja Prawo i Sprawiedliwość – Polska Razem Jarosława Gowina – Solidarna Polska Zbigniewa Ziobry	ilość	4	4	8	25	41
	procent	10	10	20	60	100
Koalicja Sojusz Lewicy Demokratycznej – Lewica Razem	ilość	4	6	9	10	29
	procent	14	21	31	34	100
Komitet lokalny/ regionalny	ilość	5	4	8	11	28
	procent	18	14	29	39	100
Inna	ilość	1	3	3	5	12
	procent	8	25	25	42	100
Nie głosowałem(am)	ilość	3	8	9	10	30
	procent	10	27	30	33	100
Nie pamiętam	ilość	1	4	1	1	7
	procent	14	58	14	14	100

Wśród obywateli, którzy wzięli udział w wyborach do sejmików województw, co obrazuje tabela 9, do partii politycznych najczęściej należą wyborcy JKM (40%), co interesujące nikt z głosujących na PSL nie potwierdził przynależności do partii politycznej. Z kolei wyborcy ci najczęściej zaznaczali akces do związków zawodowych – PSL (44%). Ponownie elektorat PiS (60%) znacząco angażuje się w działalność stowarzyszeń lokalnych.

Mamy zatem widoczne różnice między elektoratami partii, zaś spójne między elektoratami tych partii w różnych wyborach. Do partii politycznej najczęściej przynależą wyborcy JKM. Jednak ci sami przejawiają zerowe zainteresowanie członkostwem w związkach zawodowych. Odwrotnie niż wyborcy

PSL, których prawie połowa wskazuje taką odpowiedź. Wyborcy PiS wyróżniają się z kolei wysokim stopniem (60%) włączania się w aktywność stowarzyszeń lokalnych.

Tabela 10. Rozkład ilościowy i procentowy odpowiedzi na pytanie:
„Czy wyrażał/a Pan/i kiedykolwiek swoją opinię poprzez petycję, udział w demonstracjach, inicjatywy lokalne” w kontekście deklarowanych poglądów politycznych

		Petycje TAK	Demonstracje TAK	Inicjatywy lokalne TAK	N
Lewica	ilość	54	36	49	139
	procent	39	26	35	100
Centrum	ilość	40	14	27	81
	procent	49	17	34	100
Prawica	ilość	84	48	100	232
	procent	36	21	43	100
Nie wiem/ nie potrafię określić	ilość	36	14	23	73
	procent	49	19	32	100

Interesującym zagadnieniem jest także związek między poziomem partycypacji politycznej a samookreśleniem się jako osoby o poglądach lewicowych, centrowych lub prawicowych, co uwidaczniają dane w tabeli 10. Wyrażanie opinii poprzez petycje najczęściej deklarują osoby o poglądach centrowych oraz niepotrafiące się określić (49%), rzadziej lewicy (39%) i prawicy (36%). Udział w demonstracjach częściej deklarują osoby o poglądach lewicowych (26%) niż prawicowych (21%) czy centrowych (17%). Udział w inicjatywach lokalnych najczęściej wykazują wyborcy prawicowi (43%), rzadziej lewicowi (35%) czy centrowi (34%). Można zatem stwierdzić pewne różnice między zachowaniami ludzi o poszczególnych poglądach. Osoby deklarujące się jako lewicowe preferują petycje (39%) przed inicjatywami lokalnymi (35%) oraz demonstracjami (26%). Wyborcy centrowi najczęściej wybierają petycje (49%) przed inicjatywami lokalnymi (34%) oraz demonstracjami (17%). Zaś prawicowi wskazują głównie inicjatywy lokalne (43%) przed petycjami (36%) oraz demonstracjami (21%). Natomiast osoby niepotrafiące się określić najczęściej decydowały się na petycje (49%) przed inicjatywami lokalnymi (32%) oraz demonstracjami (19%).

Tabela 11. Rozkład ilościowy i procentowy odpowiedzi na pytanie:
**„Czy jest Pan/Pani członkiem partii politycznej, związków zawodowych,
 organizacji pozarządowych, stowarzyszeń lokalnych”** w kontekście
 deklarowanych poglądów politycznych)

		Partie polityczne TAK	Związki zawodowe TAK	Organizacje pozarządowe TAK	Stowarzyszenie lokalne TAK	N
Lewica	ilość	10	12	21	25	68
	procent	15	18	30	37	100
Centrum	ilość	5	11	12	17	45
	procent	11	24	27	38	100
Prawica	ilość	13	13	26	42	94
	procent	14	14	28	44	100
Nie wiem/ nie potrafię określić	ilość	5	14	7	13	39
	procent	13	36	18	33	100

Biorąc pod uwagę deklarowane podglądy polityczne, zobrazowane w tabeli 11, to nie widać znaczących różnic, jeżeli chodzi o przynależność do partii politycznych, związków zawodowych, organizacji pozarządowych czy stowarzyszeń lokalnych. Wyraźne dysproporcje uwidaczniają się w przypadku porównania przynależności do poszczególnych typów organizacji. Zdecydowanie najbardziej popularne są stowarzyszenia lokalne, organizacje pozarządowe, związki zawodowe, a najmniej partie polityczne. Ewentualne rozbieżności można zauważyć między osobami, które określiły swoje poglądy na osi lewica-centrum-prawica, a tymi, które tego nie zrobiły. U tych drugich dominują związki zawodowe oraz stowarzyszenia lokalne.

Podsumowanie

Spośród trzech wyróżnionych form partycypacji politycznej, respondenci najczęściej wskazywali wyrażanie opinii poprzez petycje (23%), inicjatywy lokalne (21%) oraz demonstracje (12%).

Poziom partycypacji politycznej w Polsce jest powiązany ze wszystkimi spośród uwzględnionych zmiennych. Badania ukazują, iż mężczyźni częściej niż kobiety wyrażają opinię poprzez petycje (54,2% – 45,8%), inicjatywy lokalne (54,3% – 45,7%) oraz demonstracje (61,6% – 38,4%). Istnieje również zależność między miejscem zamieszkania, gdyż około dwa razy częściej aktywność wskazywali mieszkańcy wsi oraz miast powyżej 200 tys. mieszkańców niż średniej wielkości miejscowości. Kolejnym istotnym, pozytywnym czynnikiem jest poziom wykształcenia, gdyż posiadanie wykształcenia co najmniej średniego zdecydowanie zwiększa podejmowanie aktywności (ok. 40%) niż w przypadku

osób o wykształceniu zawodowym (ok. 13%). Wyrażanie opinii jest zależne także od wieku, gdyż częściej czynią to osoby młodsze niż starsze. Najwięcej wskazań dotyczyło osób będących w przedziale wiekowym 25-34 lata, rzadziej – choć w podobnych proporcjach – ludzie w wieku 18-24 i 35-44, natomiast w kolejnych grupach wiekowych aktywność wyraźnie spada. Można także dostrzec zróżnicowanie dotyczące preferowanych aktywności w poszczególnych grupach wiekowych. Osoby w wieku 18-24 oraz 45-54 najchętniej biorą udział w demonstracjach. Osoby w wieku 25-34 podpisują petycje oraz angażują się w inicjatywy lokalne. Wśród osób mających 55 lat i więcej nie uwidacznia się zróżnicowanie w formach partycypacji.

Koncentrując się na partycypacji politycznej w kontekście elektoratów poszczególnych partii, dostrzegamy zróżnicowanie jeżeli chodzi o preferowane formy partycypacji politycznej. Po pierwsze, podpisywanie petycji nie jest preferowane przez wyborców ugrupowań lewicowych oraz JKM. Zaś wyraźnie częściej wskazują oni udział w demonstracjach, co z kolei najrzadziej czynił elektorat PSL. Natomiast brak jest wyraźnych różnic odnośnie inicjatyw lokalnych. Do partii politycznej najczęściej przynależą wyborcy JKM. Jednak przejawiają oni zerowe zainteresowanie członkostwem w związkach zawodowych. Odwrotnie niż wyborcy PSL, których prawie połowa wskazuje taką odpowiedź. Wyborcy PiS wyróżniają się z kolei wysokim stopniem (60%) aktywności w stowarzyszeniach lokalnych.

Uwidaczniają się również różnice między zachowaniami osób o poszczególnych poglądach. Osoby deklarujące się jako lewicowe preferują petycje (39%) przed inicjatywami lokalnymi (35%) oraz demonstracjami (26%). Wyborcy centrowi najczęściej wybierają petycje (49%) przed inicjatywami lokalnymi (34%) oraz demonstracjami (17%). Zaś prawicowi wskazują głównie inicjatywy lokalne (43%), przed petycjami (36%) oraz demonstracjami (21%). Natomiast osoby nie potrafiące się określić najczęściej decydowały się na petycje (49%), przed inicjatywami lokalnymi (32%) oraz demonstracjami (19%). Widać zatem, że wyborcy o poglądach centrowych przejawiają zachowania podobne do osób, które nie przypisały się do żadnej z tych trzech grup.

Biorąc pod uwagę deklarowane podglądy polityczne to nie widać znaczących różnic, jeżeli chodzi o przynależność do partii politycznych, związków zawodowych, organizacji pozarządowych czy stowarzyszeń lokalnych. Wyraźne dysproporcje uwidaczniają się w przypadku porównania przynależności do poszczególnych typów organizacji. Bez względu na poglądy najbardziej popularne są stowarzyszenia lokalne, następnie organizacje pozarządowe, związki zawodowe, a najmniej partie polityczne.

Można zatem stwierdzić, że cztery z pięciu postawionych hipotez zostały zweryfikowane pozytywnie. Uzupełnienia wymaga hipoteza dotycząca

zależności między wielkością miejscowości a partycypacją polityczną. Osoby z większych miast częściej wyrażają swoją opinię niż z mniejszych, jednakże równie często deklarują takie zachowania mieszkańcy wsi, co nie było pierwotnie przewidziane.

Podsumowując, można stwierdzić, że partycypacja polityczna w Polsce wyraźnie wskazuje kto częściej, a kto rzadziej podejmuje aktywność w tym zakresie. Wydaje się to istotną wskazówką dla osób pragnących podjąć efektywne działania mające na celu zwiększenie zaangażowania obywateli.

Bibliografia:

- Barnes S.H. et al. (1979), *Political Action: Mass Participation in Five Western Democracies*, London & Beverly Hills: Sage.
- Barnes S.H. (2006), *The changing political participation of postcommunist citizens*, "International Journal of Sociology" 2006, vol. 36(2): 7698.
- Bernhagen P., Marsh M. (2007), *Voting and protesting: Explaining citizen participation in old and new European Democracies*, "Democratization" 2007, vol. 14(1): 4472.
- Bhatti Y., Hansen K.M. (2012a), *Leaving the nest and the social act of voting - revisiting the relationship between age and turnout among first-time voters*, "Journal of Elections, Public Opinion & Parties" 2012, vol. 22(4): 380406.
- Bhatti Y., Hansen K.M. (2012b), *The Process of Retiring from the Civic Duty of Voting. Analyzing Turnout among Elderly Voters*, "Journal of Elections, Public Opinion & Parties" 2012, vol. 22(4): 479-500.
- Bhatti Y., Hansen K.M., Wass H. (2012), *The relationship between age and turnout – curvilinear or a rollercoaster?* "Electoral Studies" 2012, vol. 31(3): 588593.
- Blais A., Gidengil E., Nevitte N., Nadeau R. (2004), *Where does turnout decline come from?*, "European Journal of Political Research" 2004, vol. 43(2): 221-236.
- Dalton R. (2006), *Citizen Politics: Public Opinion and Political Parties in Advanced Industrial Democracies*, Washington: CQ Press.
- Dalton R. (1998), *Citizen Politics in Western Democracies*, New Jersey: Chatham.
- Dalton R. (2008), *Citizenship norms and the expansion of political participation*, "Political Studies" 2008, vol. 56(1): 76-98.
- Dinas E., Stoker L. (2014), *Age-Period-Cohort analysis: A design-based approach*, "Electoral Studies" 2014, vol. 33: 28-44.
- Danigelis N.L., Cutler S.J. (1991), *Cohort trends in attitudes about law and order: who's leading the conservative wave?*, "Public Opinion Quarterly" 1991, vol. 55(1): 2449.
- Duch R. (1998), *Participation in new democracies of central and Eastern Europe: Cultural versus rational choice explanations*, [in:] S.H. Barnes, J. Simon (eds.), *The postcommunist citizen*, Budapest: Erasmus Foundation.
- Ekman J., Amnå E. (2012), *Political participation and civic engagement: Towards A new typology*, "Human Affairs" 2012, vol. 22(3): 283-300.
- Franklin Mark at al, (1992), *Electoral Change: Responses to Evolving Social and Attitudinal Structures in Western Nations*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Goerres A. (2009), *The Political Participation of Older People in Europe: The Greying of Our Democracies*, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Hooghe M. (2004), *Political socialization and the future of politics*, "Acta Politica" 2004, vol. 39(4): 331341.

- Inglehart R., Catterberg G. (2002), *Trends in political action: The developmental trend and the post-honeymoon decline*, "International Journal of Comparative Sociology" 2002, vol. 43(3-5): 300-316.
- Jennings K.M., Markus G.B. (1988), *Political involvement in the later years: A longitudinal survey*, "American Journal of Political Science" 1988, vol. 32(2): 302-316.
- Kern A., Marien S., Hooghe M. (2015), *Economic Crisis and Levels of Political Participation in Europe (2002-2010): The Role of Resources and Grievances*, "West European Politics" 2015, vol. 38(3): 465-490.
- Konzelmann L., Wagner C., Rattinger H. (2012), *Turnout in Germany in the course of time: Life cycle and cohort effects on electoral turnout from 1953 to 2049*, "Electoral Studies" 2012, vol. 31(2): 250-261.
- Lamprianou I., *Contemporary Political Participation Research: A Critical Assessment*, [in:] *Democracy in Transition. Political Participation in the European Union*, K.N. Demetriou (ed.), Berlin Heidelberg: Springer-Verlag: 21-42.
- Lyons W., Alexander R. (2000), *A Tale of two electorates: generational replacement and the decline of voting in Presidential elections*, "Journal of Politics" 2000, vol. 62(4): 1014-1034.
- Melo D.F., Stockemer D. (2014), *Age and political participation in Germany, France and the UK: A comparative analysis*, "Comparative European Politics" 2014, vol. 12(1): 3353.
- Miller W.E. (1992), *The puzzle transformed: explaining declining turnout*, "Political Behavior" 1992, 14(1): 143.
- Neundorff A., Niemi R.G. (2013), *Beyond political socialization: New approaches to age, period, cohort analysis*, "Electoral Studies" 2013, vol. 33: 16.
- OECD (2011), *«Voting», in Society at a Glance 2011: OECD Social Indicators*, OECD Publishing.
- Stockemer D. (2014), *What drives unconventional political participation? A two level study*, "The Social Science Journal" 2014, vol. 51(2): 201211.
- Stockemer D., Carbonetti B. (2010), *Why do richer democracies survive? The non-effect of unconventional political participation*, "The Social Science Journal" 2010, vol. 47(2): 237251.
- Tilley J. (2002), *Political generations and partisanship in the UK, 1964-1997*, "Journal of the Royal Statistical Society": Series A (Statistics in Society) 2002, vol. 165(1): 121135.
- Tilley J. (2005), *Libertarian-authoritarian value change in Britain, 1974-2001*, "Political Studies" 2005, vol. 53(2): 442-453.
- Tilley J., Evans G. (2014), *Ageing and generational effects on vote choice: Combining cross-sectional and panel data to estimate APC effects*, "Electoral Studies" 2014, vol. 33: 19-27.
- Topf R. (1995), *Beyond electoral participation*, [in:] *Citizens and the State*, Klingemann H.D., Fuchs D. (eds.) Oxford: Oxford University Press.
- Tybuchowska-Hartlińska K. (2014), *Demokracja bezpośrednia na poziomie lokalnym: Czy obywatele chcą partycypacji?*, „Preferencje Polityczne” 2014, nr 8: 117-126.
- Tybuchowska-Hartlińska K. (2012), *Partycypacja obywatelska na poziomie lokalnym*, „Preferencje Polityczne” 2012, nr 3: 215-225.
- Van Deth J.W., (2014), *A conceptual map of political participation*, "Acta Politica" 2014, vol. 49(3): 349367.
- Verba S., Nie N. (1972), *Participation in America: Political democracy and social equality*, New York: Harper & Row.
- Yang Y., Land K.C. (2013), *Age – Period – Cohort Analysis: New Models, Methods, and Empirical Applications*, Boca Raton: CRC Press. Taylor & Francis Group.

- Yang Y., Land K.C. (2006), *A mixed models approach to the Age – Period – Cohort analysis of repeated cross-section surveys, with an application to data on trends in verbal test scores*, “Sociological Methodology” 2006, vol. 36(1): 75-97.
- Yang Y., Land K. C. (2008), *Age – Period – Cohort analysis of repeated cross-section surveys: fixed or random, effects?*, “Sociological Methods & Research” 2008, vol. 36(3): 297-326.
- Winship Ch., Harding D.J. (2008), *A mechanism based approach to the identification of Age – Period – Cohort models*, “Sociological Methods & Research” 2008, vol. 36(3): 362-401.
- Wagner M., Johann D., Kritzinger S. (2012), *Voting at 16: turnout and the quality of vote choice*, “Electoral Studies” 2012, vol. 31(2): 372-383.
- Wass H. (2007), *The effects of age, generation and period on turnout in Finland 1975-2003*, “Electoral Studies” 2007, vol. 26(3): 648-659.
- Wattenberg M.P. (2008), *Is Voting for Young People?*, New York: Pearson Longman.
- Zeglovits E., Aichholzer J. (2014), *Are People More Inclined to Vote at 16 than at 18? Evidence for the First-Time Voting Boost Among 16- to 25-Year-Olds in Austria*, “Journal of Elections, Public Opinion and Parties” 2014, vol. 24(3): 351-361.